

УДК 1.14

**ТВІР «ПЕРСПЕКТИВА...»
КАСІЯНА САКОВИЧА ТА ВІДНОВЛЕННЯ
ПОЛЕМІКИ МІЖ ПРАВОСЛАВНИМИ,
УНІАТАМИ ТА КАТОЛИКАМИ
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.**

**THE PRODUCT «PERSPECTIVE...»
BY KASIYAN SAKOVICH AND THE
RESUMPTION OF CONTROVERSY BETWEEN
THE ORTHODOX, UNIATES AND CATHOLICS
OF THE FIRST HALF OF THE 17th CENTURY**

Войтов Б.,
аспірант кафедри релігієзнавства,
Національний університет «Острозька
академія» (Острог, Україна), e-mail:
bohdan.voiyov@gmail.com

Voytov B.,
postgraduate student of the Chair of Religious
Studies, Ostroh Academy National University (Ostroh,
Ukraine), e-mail: bohdan.voiyov@gmail.com

На шляху утвердження національної духовності, становлення сучасної української філософії велике значення має використання культурного й історичного досвіду філософської та просвітницької діяльності українських мислителів XVI–XVII ст., які транслювали цінності європейської ренесансної духовної та освітньої культури на вітчизняний ґрунт.

У статті аналізується твір «Epanorthosis albo Perspektywa u obiasnienie bledow, herezyey u zabobonow w Grekoruskiej cerkwi Disunitskiej...» («Перспектива...») Касіяна Саковича у контексті поемічного дискурсу першої половини XVII ст., вказується на його місце та роль у формуванні тогочасної літературної традиції. Означено особливості побудови трактату та його художня специфіка.

Ключові слова: полеміка, трактат, опонент, контекст, унія.

On the way of strengthening national spirituality, formation of modern Ukrainian philosophy great value has use of cultural and historical experience philosophical and educational activities Ukrainian thinkers XVI–XVII century who transmit the values European of Renaissance spiritual and educational culture to the native culture.

This article analyzes work «Epanorthosis albo Perspektywa u obiasnienie bledow, herezyey u zabobonow w Grekoruskiej cerkwi Disunitskiej...» («Perspective...») Kasiyan Sakovich in the context of polemical discourse of the first half of the 17th century, points to its place and role in the formation of the literary tradition of that time. The features of the construction of the treatise and its artistic specificity are described.

Keywords: polemics, treatise, opponent, context, union.

Постановка проблеми. К. Сакович – типовий представник епохи Ренесансу. Проблеми, які він розглядав у своїх творах, отримали широке визнання в тогочасному релігійно-філософському діалозі, що спричинило не тільки пожвавлення, а й відновлення міжконфесійної полеміки. Тому можемо говорити про актуальність його творчості та принциповість мислителя.

К. Сакович був людиною, яка вперто захищала і відстоювала свої ідеї. І лише через небажання бути гнучким та іти на компроміси йому не вдалося свого часу обійняти найвищі конфесійні посади.

Після прийняття католицизму К. Сакович, бажаючи, з одного боку, виправдати свій перехід перед православними й уніатами, а з іншого, пам'ятаючи суперечності з колишніми одновірцями, починає протистояти їм друкованим словом, пускаючись «в бурхливе море» полеміки [5]. Він пише твір, який викликав резонанс в тогочасному

конфесійному житті на українських землях. Назва цієї праці, яка побачила світ 1642 р. у Кракові, – «Epanorthosis albo Perspektywa u obiasnienie bledow, herezyey u zabobonow w Grekoruskiej cerkwi Disunitskiej...» (далі «Перспектива»).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато культурологів, літературознавців, українських філософів зацікавилися українською філософією доби Ренесансу. Це, зокрема, стосується М. С. Возняка, В. С. Горського, Г. Ю. Грабовича, П. М. Кралюк, В. М. Нічик, І. В. Огородник, Я. М. Стратій, В. І. Шинкарук та ін. У їхніх працях всебічно розглядаються особливості філософської думки України цього періоду. Значна увага приділяється антропологічній, онтологічній, суспільно-політичній проблематиці у творах ренесансних мислителів.

До основних завдань наукового пошуку належать:

– аналіз поглядів, які викладені К. Саковичом у праці «Перспектива»;

– вплив твору «Перспектива» на відновлення полеміки в 40–х роках XVII ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поширення полемічних ідей в Україні в XVII ст. мало свою специфіку. На проблему об'єднання українського народу впливала конфесійна ситуація, яка була однією з головних і розділила шляхи церковних діячів. Це чітко демонструють події 40–х років цього ж століття, коли полемічний діалог добігав кінця, був малопомітним, а праці полемістів банальними і непопулярними. Подією, яка пожвавила діяльність полемістів, став помісний Київський собор 1640 р.

Події, цього собору відтворені у праці К. Саковича «Sobor Kiiowski schismaticcki» («Собор Київський схизматичний») 1641 р. [6], яка була надрукована спочатку у Варшаві, а потім перевидана у Кракові 1642 р. У цій праці, на відміну від попередніх творів цього автора, піднято суто богословську проблематику. У ній К. Сакович докладно розповідає і коментує рішення помісного собору 1640 р., що був скликаний П. Могилою для обговорення нового катахизису та вирішення проблем у літургійній практиці. Загалом К. Сакович схвалював ідеї унормування церковного життя і радив звернутися за допомогою до Риму. Полеміст вважав, що такі питання Православна Церква не повинна вирішувати самостійно і що лише об'єднання з Римом допоможе розв'язати проблеми. Праця «Sobor Kiiowski schismaticcki» не викликала бурхливого розголосу, що й спонукало автора до написання більш ґрунтовної та гострішої за змістом роботи.

Твір «Перспективи» складався з посвяти (в той час це було звичним явищем) краківському воєводі, князю Станіславу Любомирському, передмови, в якій автор звертається до читача греко-руської конфесії, та основного викладу, який можна поділити на дві частини. У першій частині розглядається неканонічне виконання таїнств та інших важливих фрагментів богослужіння, у другій – розходження в греко-руських церковних чинах [4].

У посвяті краківському воєводі князю Станіславу Любомирському К. Сакович вказує на причини, які зумовили написання «Перспективи». Озвучивши нагальні проблеми того часу, автор хотів допомогти розв'язати їх. Духовенство, яке мало б вирішувати церковні питання, навпаки, тільки нагнітало їх. Воно не змогло об'єднатися, стати єдиною владою та впливати на народ. Князь Любомирський, як представник світської влади, власник українських земель, на яких проживає більшість православних, мав би повпливати на вирішення таких справ [1].

У передмові до читача К. Сакович вказує: «Я залишив облуди, ереси та забобони греко-руські, про знищення яких не турбується уніатська духовна влада. Тих, які хотіли викоринити їх, переслідують. Я, на жаль, на собі відчув це, коли через видання книги виявив їх видиму облуду в календарі..., таїнств та інших обрядів. Мене переслідували мало не до смерті». Автор наводить приклади такого переслідування: спочатку йому пропонують привселюдно відректися від своїх ідей, а коли він відмовляється, підіслали «шибеників», щоб провчили його та звернулися до влади, аби та заборонила поширювати твори К. Саковича «...але ксьондз офіціал, – зазначає він, – прочитавши означений твір і бачачи, що воно написано по-католицькому, дозволив його продавати...». К. Сакович сподівався, «...що уніати будуть мені вдячні, тому що без витрат з їхнього боку обнародую схизматичні облуди...» [4, с. 23–24]. Натомість почалося ще більше переслідування з боку уніатів.

Далі автор «Перспективи» говорить про владик, які були далекими від церковної моралі, переслідували і позбавили його майна. Такі переслідування й загроза життю спонукали К. Саковича до переходу в католицизм: «...і не мав я достатньої причини для того, щоб залишити таку поверхневу унію та перейшов на биту дорогу та королівський шлях Вселенського Костелу» [4, с. 24]. Завершується передмова тезою, що, «Русь згрішить», буде святкувати Пасху разом з євреями.

Перша частина основного змісту «Перспективи» починається розділом про хрещення. У ньому вказані помилки, яких припускаються священники, коли здійснюють цей обряд: «...не знають, як потрібно здійснювати хрещення, – думають, що постійно потрібно виконувати всі обряди таїнства, навіть коли дитина при смерті...». Наводяться приклади таких порушень. У храмах, зазначає автор, немає спеціальних місць для здійснення хрещення, а дітей просто обливають водою над землею, «що в зимовий період буває небезпечним для здоров'я». Буває, що священники здійснюють таїнство напідпитку, чим дуже грішать. Вони припускаються й інших помилок: постригши дітей, ховають їхнє волосся або у стіни храму, якщо дерев'яний, або закопують у землю, якщо храм кам'яний, а «саму стрижку виконують не ножицями, а ножем,... бо простота українська все стерпить». К. Сакович запитує, чи таке робив сам Христос, чи його учні, чи святі, чи князь

Володимир, коли хрестив Русь, і називає цей звичай «язичницьким» [4, с. 1–4].

Наступний розділ присвячений миропомазанню, якого, за словами К. Саковича, «Русь не знала до самого введення унії в наших землях». Олія, яку використовували під час таїнства, завозилася з Греції. Тому її дуже цінували, довго берегли та розводили – «а хто знає, якщо і не смальцем». Згодом православні перейняли від уніатів практику варіння мира в четвер перед Пасхою. Православні владики і на цьому вирішили заробити. «Вони дорого продають дане миро своїм попам», – дорікає автор та додає, що плата залежить від приходу. «Це відбувається не тільки в схизматиків, а й в уніатів», – вказує автор. У католицизмі тільки відповідні особи можуть здійснювати конфірмацію, а на Русі – будь-який священник. «Та й зберігають миро у забруднених емкостях», – додає К. Сакович [4, с. 4–6].

Автор «Перспективи» обурюється, що таїнство сповіді православні священники не вважають важливим. Часто спонукають вірян до порушення цього таїнства. Вимагають від сповідника «присяги, що він ніколи не відступить від своєї віри, та не перейде в католицизм чи унію». А дотримання нерозголошення таємниці сповіді не виконується та «нерідко повідомляються господарям таємниці сповіді їх слуг» [4, с. 6–11].

Коли людину проводжають в останню путь, то вкладають у руки лист про відпущення гріхів, адресований св. Петру, «щоб відкрив померлому ворота на небеса». Такі листи потрібно було купувати.

Найбільші «абсурди», за словами автора, відбуваються з матерією Євхаристії: «Замість пшеничного, із чистої муки, – пише він, – більшість священників-невігласів використовують для таїнства хліб житній, ячмінний, вівсяний, гречаний», а сам хліб (просфора) замінюється різними булками, купленими на ринку, які не відповідають вимогам. Коли К. Сакович сказав про це одному з уніатських владик, той відповів: «Це нічого, все освячується словом Божим». Вино, яке є одним зі складників таїнства, може бути замінене «яблучним чи грушевим квасом, а якщо і вином, то зіпсутим». Далі К. Сакович говорить про невідповідне зберігання св. Дарів. А цілорічне зберігання їх взагалі вважає дурістю. На завершення К. Сакович говорить, що «для здійснення літургії потрібна просфора, із якої можна дістати Агнца і св. Дари, але в греко-руських церквах їх приносять багато». Частину з них священник використовує, а решту забирає собі, бо, як вдало зауважує автор, «взагалі просфори і свічки є їхнім доходом» [4, с. 11–59].

Коли мова йде про таїнство священства, К. Сакович заявляє, що воно супроводжується корупцією: «Тому що інший владики не дивиться на достоїнства, вміння і життя висвяченого..., але хоче знати, скільки він приніс за посвяту?». Симонія є настільки поширеною, що автор говорить: «...я можу, відповідно, довести, який владики (уніатський чи схизматський), скільки і від кого взяв... Якщо потрібно, я можу також

довести, що деякі владики за гроші висвячували на священство двоєженців та одруження на вдовах». Також буває, що на одне місце владики може поставити декількох священників. А це категорично заборонено церковними законами. Сама посвята може відбуватися будь-коли, якщо сплячуться відповідні кошти, на відміну від католиків, які мають відповідний час для виконання такого обряду [4, с. 59–62].

У таїнстві шлюбу К. Сакович вказує на такі «абсурди»: «не існує оголошення про шлюб. Нерідко попи вінчають викрадених дівчат» та близьких родичів. Анулювання шлюбу відбуваються неправомірно і за гроші. Саме вінчання може не записуватися у метричні книги при храмі, що є грубим порушенням. Сама церемонія відбувається відповідно до місцевих традицій та звичаїв, які можуть суперечити нормам таїнства шлюбу [4, с. 62–63].

Таїнство елеосвячення, виконується сімома священниками, «що не має основ». Бо коли над хворим сім раз здійснити це таїнство, то воно може і нашкودити, К. Сакович також зауважує, що це є «тавтологія». Помазання має здійснюватися тільки на органах відчуття. Однак деякі священники можуть помазувати «на інших місцях тіла, особливо в жінок». Практикування елеосвячення над здоровою людиною є «для момони й користі». Наведено й інші абсурдні приклади здійснення цього таїнства [4, с. 64–70].

Наступна частина твору починається з пояснення Статуту – книги, якою слід керуватися під час богослужіння. Автор стверджує, що цю книгу «русини шанують майже як п'яте Євангеліє», хоча вона і наповнена «абсурдами», які «гідні сміху». Літургія, що здійснюється після Пасхи, вилучає з богослужіння багато молитвоспівів, які замінюються на святкове «Христос воскрес». Але для родини померлого воно є недоцільним та глумливим: «Відповідні співи справляють неприємні враження на близьких осіб померлого», – стверджує автор. Незрозумілими залишаються для К. Саковича ті особливості богослужіння, які не мають прямих вимог Статуту. А порушення ченцями Статуту призводить до небажання представників шляхетних родів долучатися до чернечого життя. Серед жінок, стверджує автор, поширене шанування переважно п'ятниці, а не неділі. Авторіві цікаво, якщо свято припадає на велику п'ятницю перед Пасхою, то що буде робити священник: «...літургію не можна здійснювати, а перенести святкування на інший день, по своєму статуту, не можна; й звичайно, ти повинен проводити свято в мовчанні». На думку Саковича, «дурною» є заборона їсти до Спаса садові фрукти. Завершується частина твору словами про те, що правила Статуту більше стосуються монашого способу життя, але «вони (православне духовенство) стараються застосувати його також до світських осіб» [4, с. 71–102].

У «Перспективі» К. Саковича також йдеться про деякі сторони побутового церковного життя, а саме:

1) «Про носіння духовенством одягу по звичаю Церкви Римської». Цей докір стосується уніатських священників, що використовує старе грецьке облачення, яке не відповідає традиції Римської Церкви.

Щодо православних діячів, то К. Сакович відзначає постать П. Могили, навіть вихваляє його: «...якби його милість Могила, відрікшись від схизми, вступив у римську церкву, був би воістину гідний не тільки митрополичого, але і патріаршого звання, через зроблені ним справи, які заслуговують на згоду» [4, с. 103–104]. Із цього судження випливає, що К. Сакович високо оцінює діяльність П. Могили на митрополичій кафедрі.

2) «Про оголошення проповідей після літургії, а не одразу після читання Євангелія». Священники зазвичай виголошують промови після служби. Але така практика не виправдана, бо більшість людей іде з церкви не дочекавшись проповіді. Автор також зауважує, що проповідь є явищем новим, малопоширеним і «довго вважалася в західно-руських землях дивним», бо усна проповідь, яка не читається із святих книг, вважалась недоречною. Тому, щоб зацікавити паству, священники повинні користуватися католицькими зразками проповідей [4, с. 104–105].

3) «Про зберігання в церквах і вітарях м'яса, сира, масла, сала, пирогів і т.д.». Таке зберігання, незалежно від наповненості храму, є причиною прямого осквернення його. Автор наводить приклади, як і де таке відбувається [4, с. 105–107].

4) «Про церкви на Русі, що не мають фундації». Кількість церков на українських землях свідчить не про благочестя, а про незгоди між попами та панами, які хочуть мати власну церкву, хоч і убогу. Храми перетворюються, зі слів автора, на товар, який можна купити чи отримати у спадок. Підтверджує К. Сакович ці слова конкретними прикладами. Він робить висновок, «що краще мати одну гідну уфундовану церкву, ніж багато без фундації» [4, с. 107–109].

5) «Про освячення храмів на Русі». Обряд освячення храму може здійснювати лише єпископ. Але за свою роботу він вимагає дуже великі кошти, які «для бідних холопів, звісно, непосильні». А священники не готові тратити власні гроші на освячення. При цьому К. Сакович заявляє, що «інші порядки існують в католицькій церкві» [4, с. 109–111].

6) «Про відмову владик піклуватися облаштуванням шкіл при своїх кафедральних храмах». К. Сакович радить єпископам відкривати школи і навчати в них «читанню та письму грецькому, руському і польському, а також катахизису та уставу...». Але не рекомендує «вводити викладання латинської мови...», бо її слід вивчати в академіях. Шкода, що єпископи не бажають це робити через значні затрати, хоча й мають для цього не тільки свої маєтки, а й податки зі священників.

У цій частині К. Сакович позитивно відгукується про київського митрополита П. Могилу, на якого уніатам потрібно рівнятися та вчитися у нього: «Погасли ваші училища – не тільки

перед латинськими, але і перед Могилянськими, уфундованими в Києві та Гощі, і якщо би в них тільки не велося еретичне навчання наук, то справедливо з часом мала би над чим вихвалитися Русь» [4, с. 111–113].

Закінчується «Перспектива» коротким нагадуванням руському народові про єднання його з Римською Церквою. К. Сакович зазначає, що Православна Церква має багато спільного з Римською, а саме: однакова кількість таїнств, молитви за померлими, визнання святих та їх мощів, дотримання постів та подібність богослужіннь. Відмінним є лише два догмати, які відділяють православних від католиків: «... це – догмат про сходження св. Духа і від Сина та верховенство папи». Закликом подолати такі відмінності й завершується робота.

«Перспектива» К. Саковича викликала низку відповідей з боку як православних, так і уніатів. Представники православного табору на чолі з П. Могилою відповіли на цей твір, опублікувавши 1644 р. «Lithos albo Kamien z procy prawdy cerkwie swietey prawoslawney Ruskiey» («Літос або Камінь правди святої церкви православної Руської») [2; 3].

«Lithos...» побудований за такою моделлю, коли на поставлене К. Саковичем питання дається відповідь («теза» – «антитеза»). Текст поділений на два розділи. У першому розглядаються питання, які стосуються здійснення таїнств та інших важливих богослужіннь, у другому розглядаються «абсурди» греко–руського церковного уставу. Даний твір закінчується двома трактатами, які присвячені питанням догматичних відмінностей Західної та Східної християнської Церков, а саме питанню про сходження Св. Духа та верховенство папи Римського. В останньому автор «спростовує догмат про походження Св. Духа і від Сина, що мав на меті обґрунтувати попередній догмат про зверхність влади римського первосвященника апостола Петра та його наступників, переданої нібито самим Христом» [3, с. 366]. Ці трактати служать відповіддю на заклик К. Саковича до православних, які проживають на українських землях, поєднатися з Римо–Католицькою Церквою.

Продовжуючи полемічний діалог, К. Сакович пише новий твір, який повинен знищити «камінь» (тобто «Lithos...») опонентів, про що свідчить вже сама назва твору «Oskard albo młot na skuszenie kamienia schizmatyckiego...» («Кирка або молот на знищення каменя схизматичного»). Не відомо, про що саме говорив автор у цьому творі, тому що текст не зберігся. Натомість у праці М. Вишневецького «Historia literatury Polskiej» («Історія Польської літератури») є згадка про цю працю. Зазначений автор також говорить, що він бачив рукопис К. Саковича з коментарями до «Lithos...» [7, с. 372].

Представники унійного табору теж активно протистояли К. Саковичу. По–перше, вони писали доноси та петиції до Риму, щоб підірвати авторитет автора «Перспективи», по–друге, для захисту від нападів на унійну церкву також використовували друковане слово.

Так, дерманський архімандрит Ян Дубович 16 червня 1645 р. пише протестацію проти видання митрополита П. Могили книги «Lithos...» [1, с. 317–318 (додаток)], але у творі «Obraz prawosławney Cerkwi Wschodniey» («Образ Східної православної церкви»), К. Саковича він називає зрадником. Там, зокрема, сказано: «Strzeżci się go Panowie Polacy! Uczył on się w Kijowie po turecku i powiadał, że obali Alkoran, jużz to się trzeci raz w wierze przeniewierzył, może i Mahometaniem zostanie i bęndzie waszym nieprzyjacielem, bo to vir ad deceptionem natus» («Польські панове стережіться його! Він навчався в Києві на турецькій мові і він каже, що він зневажив Алкорану, він вже третій раз у вірі, можливо, він буде вашим ворогом, тому що це твір створений розчаровувати») [7, с. 372–373].

Окрім цієї праці Я. Дубовича, відомо ще три його твори, які розвивають полеміку, розпочату К. Саковичем, а саме:

– «Obrona Cerkwi S. Soornoy Apostolskiej przeci w wszystkim hearetikom...» («Захист церкви апостольської від всіх еретиків»), (Дермань 1638);

– «Kalendarz prawdziwy Cerkwi Chrystusowej» («Календар правдивої церкви християнської»), (Wilno 1644);

– «Hierarhia abo o zwierchności w Cerkwi Bożej» («Ієрархія верховенства в Церкві Божій»), (Lwów 1644);

Ян Дубович був одним з найосвіченіших серед уніатів. Він здобув ґрунтовну духовну освіту, його твори свідчать про ерудицію авора та є більш толерантними у висловлюваннях щодо опонентів.

Зберігся твір, що спеціально був написаний для захисту уніатської Церкви від нападок з боку автора «Перспективи». Це брошура пінського єпископа Пахомія Войни–Оранського «Zwierciadło albo zasłona» («Дзеркало або вуаль») (1645) [8].

У передмові автор характеризує К. Саковича, а також називає причини, які спонукали його до написання твору. У цій частині К. Сакович порівнюється з «василіском», погляд якого є небезпечним. Автор, запитуючи, «що може вбити дану істоту?», відповідає, «що погляд василіска можна не тільки нейтралізувати, а й його самого вбити за допомогою дзеркала». Тому єпископ Пахомій Война–Оранський протиставляє «Перспективі» своє «Zwierciadło...» («Дзеркало»), яке має знищити К. Саковича [8].

Твір єпископа Пахомія Войни–Оранського є не менш цікавим, хоча й дещо слабшим у полемічному плані, аніж «Lithos...». Головне завдання «Zwierciadła...» («Дзеркала...»), по–перше, підтвердити, що уніатські єпископи є палкими прихильниками унії, по–друге, послабити нападки К. Саковича на уніатське духовенство і його конфесійну практику.

Висновки. «Перспектива» є одним з найвідоміших творів К. Саковича, яка в повній мірі показала майстерність автора та розуміння ним тогочасних проблем церковного життя. Автор постає критиком як православних так й уніатів. Він показує найгостріші тогочасні церковні проблеми. Відкрито виступати проти унії К. Сакович не міг,

тому написав твір, метою якого було показати, що Берестейська унія втратила своє істинне наповнення, а представники уніатської церкви тільки зовнішньо пов'язані з Римом.

Він використовує єзуїтську модель ведення полеміки, яка тривалий період була найпоширенішою у суперечках Римо–Католицької Церкви з Православною. Вона базувалась на викритті найдрібніших порушень канону, зумовлених невіглаством священнослужителів. Головним джерелом для творів цього періоду слугувала обізнаність автора зі станом справ у православних та уніатів, з їхньою церковною літературою. К. Сакович кликається на твори святих Отців Церкви, цитуючи їх переважно з інших джерел.

Вищезгадана праця була настільки ґрунтовною та фаховою щодо критики (як православних, так і уніатів), що ціла низка представників духовенства відповіли на неї своїми творами. «Перспектива» відновила полеміку, яка майже згасла, і дала поштовх для подальших дискусій. У цьому творі релігійний консерватизм показано як шкідливе явище, що не дозволяє українському суспільству розвиватися, бути учасником загальноєвропейських тенденцій та процесів.

Список використаних джерел

1. Голубев, С., 1883. 'Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники', К., Т.2, 514 с. // Golubev, S., 1883. 'Kievskij mitropolit Petr Mogila i ego spodvizhniki (Kiev Metropolitan Peter Mogila and his associates)', К., Т.2, 514 s.
2. Могила, П., 1893. 'Ліфос', *Архив Юго-Западной России*, Ч.1, Т.9, с.1–147. // Mogyla, P., 1893. 'Lifos', *Arhiv Jugo-Zapadnoj Rossyji*, Ch.1, T.9, s.1–147.
3. Mohiła, Piotr, 1644. 'Λιθοσ або kamen z procy prawdy cerkwie swiętey prawosławney ruskiey na skruszenie faecznociemney Perspektywy albo raczey pazkwilu od Kassiana Sakowicza... roku p. 1642 w Krakowie wydane. Wypuszczony przez pokornego ojca Euzebia Pimina', Київ, 4 + 424 с.
4. Sakowicz, K., 1642. '«Epanorthosis albo Perspektywa y obiasnienie bledow, herezyey y zabobonow w Grekoruskiey cerkwi Disunitskiey...»', Kraków, 120 s.
5. Sakowicz, K., 1644. '«Okulary kalendararzowi staremu...»', Kraków, 48 s.
6. Sakowicz, K., 1878. 'Sobor kiiowski schismaticki, przez oycza Piotra Mobile złożony y odprawowany roku 1640... Kraków, 1642', *Памятники полемической литературы*, Кн.1, Стлб.22–47.
7. Wiszniewski, M., 1845. 'Historia literatury Polskiej', Krakow, T.VIII, 520 s.
8. Woyna–Orański, Pachomiusz, 1645. 'Zwierciadło albo zasłona naprzeciw uszczypliwey Perspektywie X. Kassjana Sakowicza złożonego archimandryty Dubieńsk', Wilno.

* * *